

The Greek Review of Social Research

Vol 154 (2020)

154: Dedicated issue on Covid-19 pandemic

State, society and communication media in the coronavirus era

Charalambos Tsekeris, Persefoni Zeri

doi: [10.12681/grsr.24518](https://doi.org/10.12681/grsr.24518)

Copyright © 2020, Charalambos Tsekeris, Persefoni Zeri

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Tsekeris, C., & Zeri, P. (2020). State, society and communication media in the coronavirus era. *The Greek Review of Social Research*, 154, 109–128. <https://doi.org/10.12681/grsr.24518>

Χαράλαμπος Τσέκερης,* Περσεφόνη Ζέρη**

Κράτος, κοινωνία και μέσα επικοινωνίας στην εποχή του κορωνοϊού

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το ιστορικό παγκόσμιο συμβάν της πανδημίας του Covid-19 κατέστησε φανερό, για μια ακόμη φορά, το γεγονός ότι ζούμε σε μια συνδεδεμένη παγκόσμια κοινωνία, καθώς και ότι, στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, οι υγειονομικές κρίσεις δεν εντάσσονται πια στα φυσικά φαινόμενα, αλλά μπορούν να θεωρηθούν ως αποσταθεροποιητικά κοινωνικά γεγονότα και ως καταστροφές που έχουν δημιουργήσει οι ίδιοι οι άνθρωποι. Επιπλέον, η πανδημία ανέδειξε την τεράστια πολυπλοκότητα ενός παγκόσμιου συστήματος και τη μη γραμμική δυναμική του, δοθέντος ότι η θεμελιώδης μορφή της παγκόσμιας κοινωνίας αλλά και των εθνικών κοινωνιών είναι τα επικοινωνιακά δίκτυα, στα οποία σημειώνεται διαφοροποίηση και αναπαραγωγή ή μετασχηματισμός μιας ποικιλίας σχεσιακών δομών. Με δεδομένο ότι η κοινωνία των δικτύων είναι επίσης μια ψηφιακή κοινωνία των δικτύων, η οποία διαμορφώνει σχεσιακά τα νέα ψηφιακά μέσα στο πλαίσιο όλων των άλλων μορφών επικοινωνίας, στο επίκεντρο της παρούσας έρευνας βρίσκεται ο κρίσιμος ρόλος των συναισθημάτων (εμπιστοσύνη, υπευθυνότητα, φόβος) και των Μέσων στις διαδικασίες που αφορούν στην πολιτική πληροφορίας (information policy) αλλά και στην πρόσληψη της πανδημίας από τους πολίτες, καθώς και η επίδραση των Μέσων στην αναδύμενη «κοινωνία της πανδημίας».

Λέξεις κλειδιά: Covid-19, ψηφιακά μέσα, παραπληροφόρηση, εμπιστοσύνη, φόβος

* Ερευνητής, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), e-mail: tsekeris@ekke.gr

** Καθηγήτρια, Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, Πάντειο Πανεπιστήμιο, e-mail: persazeri@hotmail.com

ABSTRACT

The world-historic event of the Covid-19 pandemic has once more confirmed that we live in a hyperconnected world society and that, nowadays, epidemics do not count as merely natural phenomena anymore. Instead, they should rather be viewed as disruptive events of the world society and as a man-made social catastrophe. The coronavirus pandemic has made evident the high complexity of the global system and its increased non-linear dynamics, as well as that the structural form of the world society and the national societies pertains to relational networks which variously differentiate and reproduce themselves. In such context, the present theoretical paper aims to investigate and interpret the complex relationship between the society and the coronavirus crisis, with emphasis on the role played by different forces in the field of information policy and public perceptions on Covid-19 in general. For this reason, we particularly elaborate on cultural factors, as well as on emotions like trust, responsibility and fear during the crisis. We also focus on the dynamics of contemporary media (including their cultural background) in relation to public images of the pandemic, drawing upon relevant empirical findings at international level. In overall, this casts a fresh sociological and interdisciplinary light on the current pandemic as a relational process and a digital media-driven phenomenon.

Key words: Covid-19, digital media, disinformation, trust, fear

1. ΚΡΑΤΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΚΟΡΩΝΟΪΟΥ

Η πανδημία του κορωνοϊού (Covid-19) εμφανίστηκε απροσδόκητα στη Δύση ως ένα «ολικό κοινωνικό γεγονός» (Kasuga, 2010), παρά τα σχετικά προειδοποιητικά σενάρια κατά το παρελθόν.¹ Όλες οι δυτικές κυβερνήσεις ήταν απροετοίμαστες για το συμβάν, παρά το γεγονός ότι η διακυβέρνηση εκ των πραγμάτων συνδέεται με τη στρατηγική πρόληψη και τη στοχαστική επεξεργασία της (Tufekci, 2020). Για τη διατύπωση σεναρίων και δυναμικών εκτιμήσεων ή προβλέψεων ενός γεγονότος, αν μη τι άλλο, απαιτείται μια «γραμματοσύνη για το μέλλον» (futures literacy), καθώς και η ύπαρξη προνοητικών δομών για την άμεση εφαρμογή κατάλληλων μέτρων, αλλά και η οριοθέτηση σαφών πεδίων ευθύνης και αποτίμησης της διακινδύνευσης (Kiel, 2020). Στην περίπτωση του Covid-19, όμως, ούτε προοπτική διερεύνηση (foresight) του προβλήματος υπήρχε από τις παγκόσμιες πολιτικές ελίτ, ούτε φυσικά είχαν χαρτογραφηθεί οι πιθανές επιπτώσεις του και οι διαπλεκόμενες διακινδυνεύσεις που συνεπάγεται.

Αυτό που συμβαίνει τώρα σε κάθε δυτική χώρα είναι η εφαρμογή της αποκαλούμενης «γενικής αρχής της προφύλαξης» (general precautionary principle) (Taleb et al., 2014). Η αρχή αυτή αναφέρεται σε ένα σύνολο πρωτόγνωρων και κρίσιμων συνθηκών όπου οι συμβατικές προσεγγίσεις διαχείρισης ρίσκου είναι ανεπαρκείς (και οι παραδοσιακές αναλύσεις κόστους-οφέλους μη εφαρμόσιμες) και, άρα, πρέπει να ληφθούν επείγουσες δράσεις για τη μείωση ή άμβλυνση ασύμμετρων και καταστροφικών συστημικών επιπτώσεων (υπαρξιακού χαρακτήρα). Επιπτώσεις που εν πολλοίς οφείλονται στην αυξανόμενη ταχύτητα και (υπερ)συνδεσιμότητα του σύγχρονου κόσμου, αφορούν «παχιές ουρές στατιστικών κατανομών» (distribution fat tails) και εξαπλώνονται με έναν κλιμακωτό και μη γραμμικό τρόπο.

Εφαρμόζεται, επίσης, μια ανοικτή διαδικασία ορισμού της πανδημίας, στην οποία, υπό συνθήκες οξείας αβεβαιότητας, ηγετικό ρόλο παίζει η επιστήμη (ιολογία, επιδημιολογία, ανοσολογία, τοξικολογία, παθολογία, βιοχημεία, στατιστική, μαθηματικά), σε συνδυασμό με αένανες συζητήσεις στη μεσοποιημένη πλέον δημόσια σφαίρα σχετικά με τις προοπτικές της ιατρικής θεραπείας. Σε αυτές τις διαβουλεύσεις, είναι αποφασιστικής σημασίας η συμμετοχή των ψηφιακών πλατφορμών επικοινωνίας, των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (social networking media) και διαφόρων κοινωνικών θεσμών. Θετικό ρόλο σε αυτήν τη δεξαμενή πληροφοριών για την πανδημία διαδραματίζει το παγκόσμιο δίκτυο πανεπιστημίων και

¹ Το 2012 δόθηκε σε όλα τα μέλη του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Κοινοβουλίου (Bundestag) μία μελέτη που αναφερόταν στο σενάριο μιας μεγάλης πανδημίας που θα προέρχεται από την Ασία (!) και περιέγραφε τις τρομερές συνέπειες. Η μελέτη αυτή, ωστόσο, δεν είχε ληφθεί υπόψη από κανέναν (Kiel, 2020).

ερευνητικών κέντρων που συνεργάζονται εντατικά στη διεπιστημονική έρευνα για τον Covid-19.²

Όλα αυτά αποτελούν μια σημαντική βάση γνώσης που εισρέει στη σύνθετη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων (Γεωργακόπουλος, 2020). Η πίστη του κόσμου στη συλλογική δυνατότητα διαχείρισης και ελέγχου του προβλήματος, σε τελευταία ανάλυση, συμβάλλει στο να προθυμοποιηθεί να συμμορφωθεί στα απαιτούμενα μέτρα (Γεωργακόπουλος, 2020). Στην παραπάνω διαδικασία, οι πολίτες εκφράζουν την ετοιμότητα να αναλάβουν την ευθύνη ο καθένας για τον εαυτό του και την κοινωνία συνολικά, αλλά και να μαθαίνουν από αυτήν με το να ακολουθούν τους ειδικούς κανόνες υγιεινής, όπως, λ.χ., την κοινωνική αποστασιοποίηση, τη χρήση μάσκας, κλπ. Από αυτήν τη σκοπιά, η πολιτική προσπαθεί, αξιοποιώντας τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, να συνδυάσει στρατηγικά την υπευθυνότητα που επιδεικνύει ο κόσμος με τον σεβασμό των απαιτούμενων κανόνων, έτσι ώστε να μπορούν οι πολίτες να κατανοήσουν τον καταστατικό ρόλο του κράτους στην προστασία της κοινωνίας.

Ο σεβασμός από το ελληνικό κοινό των περιοριστικών μέτρων (κλείσιμο σχολείων και πολιτιστικών ιδρυμάτων, ματαίωση πολιτιστικών και αθλητικών εκδηλώσεων, ακύρωση μαζικών συγκεντρώσεων, κ.λπ.) καταδεικνύει την άνευ όρων αποδοχή του πολιτικού ως της ανώτατης υπεύθυνης αρχής για τη λειτουργία μιας κοινωνίας ως συνόλου. Η κοινωνία πολιτών (civil society) δεν μπορεί να δράσει μόνη της σε αυτήν την κατάσταση, έχει ανάγκη το κράτος. Αυτό το γεγονός καθίσταται εμφανές με την ενεργοποίηση οικονομικών μέτρων τεράστιων διαστάσεων για την υποστήριξη της οικονομίας και της κοινωνίας, που έχουν πληγεί βαθιά από την κρίση της πανδημίας (Strauss-Kahn, 2020, σελ. 9· Rogoff, 2020). Τόσο η άμεση απάντηση των δυτικοευρωπαϊκών κρατών στην κρίση όσο και η μεγάλη αποδοχή από το κοινό των δραστικών μέτρων έχουν ευθεία σχέση με την «αξία της ανθρώπινης ζωής που έχει σημαντικά ενισχυθεί στο συλλογικό ασυνείδητο των περισσότερων πλούσιων χωρών» (Strauss-Kahn, 2020, σελ. 8). Η οικονομία, η εκπαίδευση και οι τέχνες, κατά κάποιον τρόπο, έπρεπε να θυσιάσουν την ανάπτυξή τους προς όφελος του συστήματος υγείας (Baecker, 2020a).

Τα μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης και περιορισμού των μετακινήσεων δείχνουν μια αλλαγή στην έμφαση από την κουλτούρα της ελευθερίας και του αυτοκαθορισμού στην κουλτούρα της ευαλωτότητας της προστασίας (Bude, 2020) και της συλλογικής πειθαρχίας. Στο συγκεκριμένο της εποχής του κορωνοϊού, αυτή η αλλαγή σημαίνει

² Βλ, π.χ., <https://coronavirus.tghn.org/>

την εξασθένιση της κυρίαρχης ιδέας ενός ισχυρού «Εγώ», ή του «ταυτοτικού προσώπου» (Ladueur, 2007, σελ. 397) που αρνείται την εσωτερική των κοινωνικών περιορισμών και επικεντρώνεται στον εαυτό του και την «αυθεντική» αυτο-παρουσίασή του, πέρα από την κοινή πραγματικότητα. Στις μέρες της πανδημίας, μοιάζει να επικρατεί η ιδέα ενός αδύναμου και ευάλωτου «Εγώ», που έχει ανάγκη από την κρατική προστασία. Η απάντηση που δίνει η δημόσια εξουσία στην Ελλάδα, όπως και στις περισσότερες χώρες, ιδιαίτερα γύρω από τα περιοριστικά μέτρα, γίνεται αποδεκτή και σεβαστή από ένα ευρύ μέρος του κοινού (Γεωργακόπουλος, 2020 · Παπαμαθαίου, 2020).

Σε όλη τη διάρκεια του εγκλεισμού, μπορούσε κανείς να παρατηρήσει την ανάδυση της πρόσληψης ενός νέου αποτελεσματικού «Εμείς» (Coyle, 2020) που να συνδέεται με την ιδέα της συνοχής της κοινωνίας. Αυτό μπορεί επίσης να έχει σχέση με την υποχώρηση της – ενισχυόμενης από τα κοινωνικά μέσα– πολιτικής πόλωσης που είναι ενδημική στην ελληνική πολιτική ζωή (Zeri et al., 2019). Δεν είναι δυνατόν, βέβαια, να προβλεφθεί εάν θα αναβιώσει το δηλητηριασμένο πολιτικό κλίμα μετά την κρίση της πανδημίας, ιδίως στο πλαίσιο μιας οικονομικής κρίσης που θα ακολουθήσει, την έκταση της οποίας δεν γνωρίζουμε ακόμα (European Commission, 2020). Πάντως, υποχρέωση της πολιτικής, με δεδομένη την επιστημονική αβεβαιότητα για το εμβόλιο ή τα φάρμακα κατά του κορωνοϊού, είναι να προωθήσει επικοινωνιακά την ικανότητα της συλλογικής δράσης και να δημιουργήσει στην κοινωνία την πεποίθηση ότι η κρίση ξεπερνιέται συλλογικά. Η παρέμβαση του κράτους δεν έχει να κάνει ούτε με μια τεχνοκρατική και αφελή υποταγή στην επιστήμη, ούτε με μια τάση αυταρχικού χαρακτήρα να συμμορφωθεί με τις επιταγές της. Υπήρχε ένα αίσθημα στην κοινωνία, το οποίο καλλιεργήθηκε από τα ΜΜΕ, ότι χρειαζόμαστε το δημοκρατικό κράτος που εκπροσωπεί όλους μας και έχει κυρωτικές εξουσίες απέναντι στα άτομα που δεν σκέπτονται όπως η πλειονότητα (Bude, 2020).

Σε τελευταία ανάλυση, η επιδημική κατάσταση έκανε κατανοητά τα βαθύτερα κίνητρα της δημόσιας δράσης και μπορούμε, επίσης, να συζητήσουμε τον τρόπο που αυτή εκφράζεται. Το εθνικό και αστικό δημοκρατικό κράτος μάς προσφέρει αμοιβαία προστασία. Είναι άλλωστε σκοπός της πολιτικής, όταν προσπαθεί να εκφράσει αποτελεσματικά το δημόσιο συμφέρον (Gostin and Wiley, 2020), να συμβάλει ώστε ο κόσμος να απαντήσει με αλληλεγγύη και ενότητα σ' αυτό το μοναδικό ιστορικό φαινόμενο του κορωνοϊού. Εν όψει της πλανητικής διακινδύνευσης και της παγκόσμιας δικτύωσης, το κράτος πρέπει να λάβει τα αναγκαία μέτρα προστασίας για το λαό του, αξιοποιώντας τα διαθέσιμα κανάλια επικοινωνίας. Η Ελλάδα ευθυγραμμίστηκε με την παραπάνω λογική ως δημοκρατικό κράτος όπου οι ελευθερίες διασφαλίζονται από το Σύνταγμα και τους νόμους.

Τα αποτελέσματα της σχετικής έρευνας της διαNEOσις (Γεωργακόπουλος, 2020) επιβεβαιώνουν την εικόνα που έχουν οι Έλληνες για το κράτος τους που δίνει προτεραιότητα στην υγεία των πολιτών του, αλλά και για τη γνώση και την ευθύνη των ειδικών. Έστω και παροδικά, στη διάρκεια των περιοριστικών μέτρων, είδαμε να αναδύεται αυθόρμητα ένας – ενισχυόμενος από τα ΜΜΕ– μηχανισμός αλληλεγγύης και αμοιβαίας έγνοιας (Φαναράς, 2020) που δεν είχε επιβληθεί, αλλά βασιζόταν στο διάχυτο αίσθημα ότι, εν τέλει, χρειαζόμαστε το κράτος, δεν μπορούμε να στηριχθούμε μόνο στην κοινωνία πολιτών.³ Κατά την έξαρση της πανδημίας, επικρατούσε μια ατμόσφαιρα μετριασμένης ή επιφυλακτικής αλληλεγγύης που η φύση της έχει λάβει μια νέα διάσταση, διότι προστατεύουμε τους άλλους όχι μόνον με το να τους βοηθούμε, αλλά και με το να «κρατούμε απόσταση» ώστε να μην μολυνθούν.

Η συνείδηση μιας σχετικά *ταξικά ουδέτερης* ευαλωτότητας ώθησε στην αναζήτηση νέων μορφών αλληλεγγύης. Το 66,8% των Ελλήνων πιστεύουν ότι η κρίση του κορωνοϊού έχει μια θετική επίδραση στην αλληλεγγύη με τον Άλλο (Γεωργακόπουλος, 2020). Είχαμε πράγματι την εμπειρία μιας ζεστής, αδιαμεσολάβητης επικοινωνίας με γείτονες με τους οποίους δεν είχαμε ποτέ επαφή, τους χαιρετήσαμε από το μπαλκόνι και ανταλλάξαμε ευχές του Πάσχα. Ωστόσο, είναι πολύ νωρίς για να βγάλουμε τα αναγκαία συμπεράσματα σχετικά με μια κοινωνική διαδικασία μάθησης που να αναφέρεται στη δυναμική παγίωση μορφών αλληλεγγύης.⁴ Οι εικόνες μαζικών διαδηλώσεων και μαζικών συγκεντρώσεων κόσμου στις παραλίες κοντά στην Αθήνα μετά την χαλάρωση των μέτρων, ενώ οι κανόνες κοινωνικής αποστασιοποίησης είναι ακόμη σε ισχύ και ο κορωνοϊός ανάμεσά μας, δείχνουν σαν να ανήκει ο εγκλεισμός στο μακρινό παρελθόν για μερικούς ανθρώπους.

2. ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΥΠΕΥΘΥΝΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ

Με την εφαρμογή των κρατικών κανόνων σχετικά με τον πλήρη περιορισμό και το «Μένουμε Σπίτι», οι άνθρωποι γνωρίζουν από την πλημμυρίδα των πληροφοριών για τις οδηγίες που γνωστοποίησε το ελληνικό κράτος, μέσω της τηλεόρασης, του ραδιοφώνου και των έντυπων μέσων, ότι είναι υπεύθυνοι όχι μόνον για τους εαυτούς τους, αλλά και για τους άλλους. Κατά τους δύο μήνες της καραντίνας έμαθαν να συμμορφώνονται με τους

³ Στην ίδια έρευνα της διαNEOσις, όσον αφορά στην εμπιστοσύνη στους θεσμούς, η εμπιστοσύνη στις ΜΚΟ βρισκόταν στο τέλος της κλίμακας (βλ. Γεωργακόπουλος, 2020).

⁴ Σε μια πρόσφατη έρευνα του Πανεπιστημίου του Σικάγου (Booth School of Business) σχετικά με την επίδραση της πανδημίας στην Αμερικανική κοινωνία, ένα από τα κυριότερα ευρήματα είναι ότι οι ερωτώμενοι από Αμερικανικές Πολιτείες που έχουν πληγεί λιγότερο από την πανδημία είχαν ταχθεί υπέρ της υποστήριξης με όλα τα μέσα των Πολιτειών που έχουν πληγεί περισσότερο. Αυτό αποτελεί μια σαφή απόδειξη αλληλεγγύης (Merrefield, 2020).

υποχρεωτικούς κανόνες. Η σοβαρότητα της κρίσης έγινε κατανοητή μετά τις εμπειρίες που είχαν από τα μέσα επικοινωνίας και τις εικόνες από την Ιταλία και τις ΗΠΑ με τα κομβία από φορτηγά του στρατού που μετέφεραν αμέτρητα φέρετρα με νεκρούς από τον κορωνοϊό και την υπερφόρτωση των συστημάτων υγείας. Δεδομένου ότι είναι γνωστό ότι αυτή η φοβερή πανδημία είναι πιο επικίνδυνη για τους ηλικιωμένους, παράλληλα με το γεγονός ότι οι παππούδες και γιαγιάδες παίζουν ζωτικό ρόλο στην ελληνική οικογένεια (Γεωργακόπουλος, 2020· Τσέκερης, 2018), ήταν κατανοητό γιατί τηρούνταν τα περιοριστικά μέτρα.

Η χαλάρωση των μέτρων τον Μάιο συνδεόταν με αυστηρές προϋποθέσεις που υποχρέωναν τους ανθρώπους να τα τηρούν αυστηρά. Ενώ στους δημόσιους θεσμούς και τον ιδιωτικό τομέα τηρήθηκαν όλες οι αυστηρές κρατικές οδηγίες υγιεινής, όσον αφορά στους νέους⁵ και στους πιο ευάλωτους ηλικιωμένους παρατηρήθηκαν ξαφνικά μαζικές συγκεντρώσεις σε πάρκα, σε πλατείες και στη θάλασσα, με τη μαζική παραβίαση των κανόνων κοινωνικής αποστασιοποίησης. Σαν να είχαν σβήσει από τη μνήμη τους κινδύνους μιας αναζωπύρωσης των κρουσμάτων του κορωνοϊού, παρά τις προειδοποιήσεις του επικεφαλής της επιτροπής λοιμωξιολόγων Καθηγητή Σωτήρη Τσιόδρα (*Η Καθημερινή*, 2020). Μια ξαφνική στροφή από τον συλλογικά πειθαρχημένο στον απερίσκεπτο σχετικά με το κοινό συμφέρον κόσμο. Μπορεί μεν να είναι εμφανής η ευθραυστότητα της ενότητας και της συνοχής που επιδείχθηκε κατά τον εγκλεισμό, ωστόσο αναδύεται και μια βαθιά επιθυμία για την πολυπόθητη «κανονικότητα».

Στην ευρωπαϊκή συνείδηση, η ειρήνη και η ευημερία, σε σύνδεση βραχυπρόθεσμα με την οικονομική ανάπτυξη, έχουν αποδυναμώσει την ικανότητα πρόσληψης των απειλών και τη στρατηγική διάσταση της πολιτικής ύπαρξης. Για πολλά μέλη της δυτικής κοινωνίας, ο πολλαπλασιασμός των ατομικών δικαιωμάτων και η αύξηση των υλικών πόρων και απολαύσεων (που στην επικράτεια των ψηφιακών μέσων μετατρέπονται σε άυλες) έχουν καταστεί ο μοναδικός ορίζοντας που μπορούν να φανταστούν, γεγονός που δημιουργεί ένα αρρωστημένο αίσθημα ασφάλειας (Gauchet, 2020a). Επιπλέον, παρατηρείται μια ποικιλομορφία των στάσεων του κοινού των διαφόρων ευρωπαϊκών χωρών όσον αφορά στα περιοριστικά μέτρα κατά του κορωνοϊού. Οι καθολικές χώρες, όπως η Ιταλία ή η Γαλλία, ξεχωρίζουν με έναν συνδυασμό ιδιωτικής αναρχίας και κρατικού αυταρχισμού, ενώ οι προτεσταντικές χώρες στηρίζονται περισσότερο σε ένα αίσθημα προσωπικής ευθύνης (Gauchet, 2020a).

⁵ Σύμφωνα με μια έρευνα του Stanford University, το 52,4% των νέων ηλικίας μεταξύ 18 και 31 ετών δεν συμμορφώνονταν με τους κανόνες κοινωνικής αποστασιοποίησης. Σύμφωνα με τα ευρήματα, οι νέοι ήταν αυτοί που εξέφραζαν στους ερευνητές πιο πολύ φόβο, σε αντίθεση προς τους γηραιότερους –65 ετών και άνω– που έδειχναν ότι φοβόνταν λιγότερο και δεν ήταν τόσο αγχωμένοι ή εγωστρεφείς όπως οι νέοι (Moore et al., 2020).

Στην Ελλάδα δεν έχουμε ούτε την κληρονομιά της κομφουκιανής πειθαρχίας, ούτε μπορούμε να ανατρέξουμε σε μια κληρονομιά της νεωτερικότητας και μιας βαθιά ριζωμένης συνείδησης προσωπικής ευθύνης. Η πρακτική του υπεύθυνου πράττειν δεν ανήκει στον αυτό-θεσμιζόμενο χαρακτήρα της πολιτικής κοινότητας της ελληνικής κοινωνίας όπου μπορεί να συναντήσει κανείς βαθιά ριζωμένα πολιτισμικά πρότυπα της προ-νεωτερικής εποχής (Demertzis, 1997, σελ. 109· Zeri et al., 2019, σελ. 8). Στον ελληνικό εαυτό, κατά κάποιο τρόπο, αντανακλώνται τόσο οι οικονομικές και ψυχοκοινωνικές προδιαγραφές όσο και οι ηθικές προσλήψεις της οικογενειακής στρατηγικής, εγκιβωτισμένες σε ευρύτερα δίκτυα ομάδων συμφερόντων (Πελαγίδης, 2012). Μια αλλαγή των αξιών (αξιακών προτύπων) μετά την οικονομική κρίση είναι βεβαίως δυνατή και αξίζει να αναλυθεί σε ένα πλαίσιο προοπτικής διερεύνησης.

Αντιμετωπίζοντας την πανδημία του κορωνοϊού, οι Έλληνες, για πρώτη φορά τις τελευταίες δεκαετίες, επιστρέφουν ξανά σε μια κατάσταση προστασίας. Οι εικόνες του θανάτου, που ανακυκλώνονταν από τα ηλεκτρονικά και ψηφιακά μέσα, δημιούργησαν ένα άνευ προηγουμένου ψυχολογικό σοκ, το οποίο μπορούσε να αμβλυνθεί μόνον με την επιδίωξη ενότητας και κοινωνικής συνοχής. Η ενότητα του κόσμου κατασκευάζει τον εαυτό της γύρω από το κράτος και τους εκπροσώπους του ως προϋπόθεση του να βρεθούν κοντά, όχι γύρω από την Ευρώπη ή τους διεθνείς οργανισμούς. Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο ότι η προτέρα στάση των Ελλήνων απέναντι στους πολιτικούς θεσμούς, όπως φαίνεται σε σχετικές έρευνες της διαNEOσις του 2017, 2018 και 2019, ήταν περισσότερο αρνητική (Zeri et al., 2019). Μόνον μετά την επιτυχημένη διαχείριση της κρίσης του Έβρου από την κυβέρνηση τον Ιανουάριο του 2020 και της κρίσης του κορωνοϊού τον Μάρτιο και Απρίλιο του 2020 παρατηρείται δημοσκοπικά μια αξιοσημείωτη μεταβολή της εικόνας που έχουν οι Έλληνες για τους πολιτικούς θεσμούς.

Σε σύγκριση με τις παλαιότερες επισκοπικές έρευνες, η έρευνα της διαNEOσις του Απριλίου 2020 για την κρίση του κορωνοϊού έδειξε ένα αισθητά υψηλότερο επίπεδο εμπιστοσύνης των Ελλήνων προς τους κρατικούς θεσμούς, σε σύνδεση με την ενδυνάμωση των αισθημάτων αισιοδοξίας, ασφάλειας και βεβαιότητας σε ατομικό επίπεδο (Γεωργακόπουλος, 2020). Επίσης, τα κρατικά μέτρα για τη βελτίωση του δημόσιου συστήματος υγείας που λήφθηκαν στη διάρκεια της πανδημίας βελτίωσαν την εμπιστοσύνη του κόσμου προς αυτό.⁶ Στο υψηλότερο σημείο της κλίμακας βρίσκεται η εμπιστοσύνη στην

⁶ Βλ. δημοσκόπηση της GPO για την εφημερίδα «Παραπολιτικά», 27 Απριλίου 2020, www.parapolitika.gr/politiki/article/1047756/dimoskopisi-tis-gpo-gia-ta-p-sudriptika-pososta-ebistosunis-se-mitsotaki-kai-nd/

(ιατρική) επιστήμη. Σύμφωνα με την έρευνα για τον κορωνοϊό του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών (βλ. Παπαματθαίου, 2020), το 50% των ερωτώμενων έχουν εμπιστοσύνη στους γιατρούς, το 88% στο νοσηλευτικό προσωπικό και το 57% στο κράτος. Ωστόσο, έχουν χαμηλή εμπιστοσύνη στους δασκάλους και καθηγητές (45%), καθώς και στις ιδιωτικές επιχειρήσεις, ενώ το 75% πιστεύει ότι τα περιοριστικά μέτρα ήταν αποτελεσματικά. Αν μη τι άλλο, η πολιτική διαχείριση και ο έλεγχος της επερχόμενης οικονομικής ύφεσης θα αποτελέσουν έναν αποφασιστικό παράγοντα για την ανάπτυξη εμπιστοσύνης στην ελληνική πολιτική.⁷

3. Ο ΦΟΒΟΣ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΚΟΡΩΝΟΪΟΥ

Ο Zygmunt Bauman (2001) χαρακτήρισε την ύστερη νεωτερική «ρευστή κοινωνία» (liquid society) ως μια *κοινωνία αόρατου φόβου*. Ειδικότερα μετά την 11^η Σεπτεμβρίου 2001, ο φόβος γίνεται διάχυτος, όσο και τα ψηφιακά μέσα επικοινωνίας που τον καλλιεργούν και τον ενισχύουν. Πρώτα με την ισλαμική τρομοκρατία, χωρίς να υπάρχει άμεση εμπειρία, στη συνέχεια με την απειλή της κλιματικής αλλαγής στο μακρινό μέλλον και τώρα με τον κορωνοϊό που πλήττει και απειλεί σοβαρά όλους μας (Bolz, 2020). Στη σύγχρονη κοινωνία της αφθονίας, για τους περισσότερους ανθρώπους η πανδημία σημαίνει για πρώτη φορά στη ζωή τους έναν αγώνα για επιβίωση. Το κράτος μέχρι τώρα ήταν στην υπηρεσία της οικονομίας και προωθούσε την ελεύθερη κυκλοφορία κεφαλαίου, ανθρώπων και αγαθών. Μετά τη ραγδαία εξάπλωση του κορωνοϊού, το κράτος έβαλε σε πάγο την οικονομία διότι βρισκόνταν σε κίνδυνο οι ανθρώπινες ζωές.

Αυτό αποτελεί μια επιβεβαίωση του σεβασμού της ανθρώπινης διάστασης, βασικού αξιώματος της νεωτερικότητας. Δεν πρόκειται για τη «σωτηρία» με την έννοια της θρησκευτικής λύτρωσης (Finkelkraut, 2020a), αλλά για την υγεία που είναι και παραμένει από την αρχή των νεότερων χρόνων *το πρώτιστο αγαθό και το θεμέλιο όλων των άλλων αγαθών της ζωής*, όπως το έθεσε ο Καρτέσιος. Στο συμφραζόμενο της πανδημίας του Covid-19, ο Γάλλος φιλόσοφος Alain Finkelkraut (2020b) επισημαίνει πως πρέπει να είναι κανείς ευγνώμων στους πολιτικούς για τους οποίους η ανθρώπινη ζωή είναι πιο σημαντική από το χρήμα: «Έθεσαν τις σωστές προτεραιότητες, διότι θέλουν να σώσουν τα πιο αδύναμα και ευάλωτα μέλη της κοινωνίας. [...] Στον βαθμό που η ζωή ενός ηλικιωμένου αξίζει όσο η ζωή

⁷ Όπως αναφέρει ο Χαρίδημος Τσούκας (2020), οι πολίτες υπάκουσαν στις κρατικές εντολές περισσότερο φοβούμενοι για την υγεία τους και λιγότερο διότι εμπιστευτήκαν το κράτος. Με άλλα λόγια, ο φόβος οδήγησε σε ένα φαινόμενο «αρχηγείας» (rally 'round the flag effect), δηλαδή συσπείρωσης γύρω από την πολιτική ηγεσία. Επίσης, θα πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ της «εμπιστοσύνης» (trust) και της «μετά βεβαιότητας πεποίθησης» (confidence), στον βαθμό που η πρώτη αποτελεί ένα πιο βαθύ και διαρκές συναίσθημα.

ενός ανθρώπου με πλήρεις τις φυσικές του δυνάμεις, τότε παραμένουμε ένας πολιτισμός» (Finkielkraut, 2020b).

Σε μια εποχή κοινωνικής ηρεμίας, τα μέλη μιας δημοκρατικής κοινότητας δίνουν προτεραιότητα στις ατομικές τους ελευθερίες. Ταυτόχρονα, όμως, θέλουν να έχουν τα ίδια πλεονεκτήματα στην πολιτική τους κοινότητα με έναν παθητικό τρόπο: «Ο συλλογικός μηχανισμός σε κανονικούς καιρούς μάς κάνει να ξεχνάμε ότι ζούμε σε μια πολιτική κοινότητα», λέει ο Gauchet (2020b). Σε μια κρίση (και μια συλλογική απειλή), ο φόβος και η αίσθηση του γενικά ευάλωτου ενεργοποιούν την ικανότητα των ανθρώπων να δρουν ως πολίτες που οφείλουν την προστατευόμενη ύπαρξή τους στην πολιτική τους κοινότητα. Σε αυτό το σημείο, υποχωρεί η πρωτοκαθεδρία των προσωπικών ελευθεριών. Ταυτόχρονα, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σε αυταρχικά καθεστώτα, όπως είναι η Κίνα, οι άνθρωποι έχουν την ελευθερία να συζητούν και να στοχάζονται για τα κίνητρα των δημόσιων δράσεων.

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της πρόσφατης έρευνας της διαNEOσις (βλ. Φαναράς, 2020), η καλή κρατική διαχείριση της υγειονομικής κρίσης κατόρθωσε να συγκρατήσει εντός ορίων τα αισθήματα φόβου και άγχους των Ελλήνων κατά τη διάρκεια της έξαρσης της πανδημίας. Ο αυτό-περιορισμός όλης της κοινωνίας για έξι εβδομάδες μέσα στους τοίχους των σπιτιών έγινε με υπομονή και δημιουργικότητα. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει και μια σχετική έρευνα του Πανεπιστημίου της Νότιας Καλιφόρνιας (Center for the Digital Future, 2020), σύμφωνα με την οποία οι Αμερικανοί μέσα στην πανδημία αφιερώνουν πιο πολύ χρόνο στους συντρόφους και τα παιδιά τους και ανακαλύπτουν ξανά ερασιτεχνικές ενασχολήσεις (χόμπυ) και δημιουργικές δραστηριότητες. Σημειωτέον ότι η έρευνα του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών αναφέρεται σε υψηλά επίπεδα φόβου σχετικά με την οικονομία (92%) και λιγότερο για την υγεία (82%).

4. ΜΕΣΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΝΔΗΜΙΑ

Η πανδημία του κορωνοϊού έκανε εμφανή την τεράστια πολυπλοκότητα του παγκόσμιου συστήματος και των μη γραμμικών δυναμικών του (Tufekci, 2020), δεδομένου ότι η δομική μορφή της παγκόσμιας κοινωνίας και των επιμέρους (εθνικών) κοινωνιών είναι τα *σχεσιακά δίκτυα*, στα οποία σημειώνεται μια αυτό-διαφοροποίηση και αυτό-αναπαραγωγή διαφόρων υποσυνόλων σχέσεων (Baecker, 2018, σελ. 61). Η υγειονομική κρίση που βιώνουμε είναι εντελώς διαφορετική από ό,τι γνωρίζουμε από το παρελθόν, ακριβώς για τον λόγο ότι κάθε οικονομία σήμερα εντάσσεται σε ένα ευρύτερο παγκόσμιο συγκείμενο, όπου η Κίνα αποτελεί το «εργοστάσιο του κόσμου» (Strauss-Kahn, 2020, σελ. 19) και, πλέον, έχει χαθεί η μνήμη μιας μεταδοτικής πανδημίας. Σ' αυτό το συγκείμενο, έχει αποφασιστική σημασία το γεγονός

ότι στη σύγχρονη κοινωνία των δικτύων η βασική μορφή στοχασμού και προσανατολισμού είναι τα μαζικά μέσα επικοινωνίας, τα οποία έχουν πάρει τη θέση της πολιτικής, της οικονομίας και της θρησκείας (Baecker, 2018, σελ. 192). Γι' αυτό άλλωστε η ποικιλία των βαθμών ποιότητας της πρόσβασης στην πληροφορία δύναται να επηρεάσει σε πολύ μεγάλο βαθμό τις αντιλήψεις για την υγεία, τις συμπεριφορές, τις αποφάσεις, αλλά και τα αποτελέσματα στα διάφορα συγκείμενα της πανδημίας όπου, σύμφωνα με την τρέχουσα έρευνα, η διαδικτυακή παραπληροφόρηση μπορεί να οδηγήσει στην ασθένεια και τον θάνατο (στον πραγματικό κόσμο) (McGinty and Gyenes 2020, σελ. 4).

Στις μέρες μας, τα ψηφιακά δίκτυα και τα συστήματα των μέσων ανήκουν σε διαφορετικά ιστορικά, πολιτισμικά και θεσμικά συγκείμενα των κοινωνιών μας, οι οποίες διαμορφώνουν σχεσιακά τα τεχνολογικά τους συστήματα και τα πρότυπα μετάδοσης την εποχή της παγκόσμιας δικτύωσης των επικοινωνιών. Τούτο στρέφει την προσοχή μας τόσο στον ρόλο που παίζουν τα ηλεκτρονικά, ψηφιακά και έντυπα μέσα στην πολιτική πληροφοριών των κυβερνήσεων και στην πρόσληψη της πανδημίας από τους ανθρώπους, όσο και στην επίδραση που έχουν στην κοινωνία της πανδημίας. Κατά τον Νίκο Δεμερτζή (2020), το ολικό κοινωνικό γεγονός της πανδημίας είναι ιδιαίτερος μεσοποιημένο:

«Σε παραλλάσσουσες αναλογίες, οι άνθρωποι σχηματίζουν μια “συνθετική εμπειρία” για την πανδημία είτε ως άμεσα πληττόμενοι είτε ως υποκείμενοι στα περιοριστικά μέτρα. Ζουν την πανδημία τόσο από πρώτο χέρι όσο και μέσα και μέσω των πληροφοριών και των εικόνων που διαδίδονται για αυτήν από τις μαζικές και λιγότερο μαζικές επικοινωνίες. Η αισθητική της ειδησεογραφικής κάλυψης (δραματοποίηση, προσωποποίηση, αποσπασματικότητα) επιδρούν – αν και δεν ξέρουμε κάθε φορά πώς ακριβώς- στον τρόπο που οι αποδέκτες προσλαμβάνουν την υγειονομική αυτή κρίση και τις συναφείς διακινδυνεύσεις. Εν απουσία αποτελεσματικού θεραπευτικού πρωτοκόλλου και βεβαίως του εμβολίου, η ανάγκη προσανατολισμού των ατόμων αυξάνει κατακόρυφα».

Σύμφωνα με μια πρόσφατη έρευνα του Πανεπιστημίου του Σικάγου (Bertrand et al., 2020), οι Αμερικανοί δεν βλέπουν την πανδημία από τη σκοπιά της υγείας και των οικονομικών ζητημάτων, αλλά μέσα από τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, τη γνώμη τους για τον ρόλο της κυβέρνησης και την εμπιστοσύνη τους στα Μέσα σε συνθήκες μιας πολιτικά διαιρεμένης κοινωνίας. Η εμπιστοσύνη στα Μέσα έχει μεγάλη σημασία για την αποτίμηση της πανδημίας (Briscese, 2020). Στο επίκεντρο των δημόσιων συζητήσεων σε όλα τα

αμερικανικά μέσα ενημέρωσης, τα θέματα για τα οποία αναπτύσσουν επιχειρήματα οικονομολόγοι της υγείας, λοιμωξιολόγοι, ιολόγοι και επιδημιολόγοι είναι η οικονομία και η διαχείριση (management) της έκτακτης ανάγκης στην υγεία. Είναι αξιοσημείωτο δε το γεγονός ότι η πλειονότητα των πολιτών δεν αξιολογεί την πανδημία στη βάση του τι είδαν ή άκουσαν στη διάρκεια των δημόσιων αντιπαραθέσεων, αλλά σύμφωνα με το ποιον ψηφίζουν, ποια μέσα χρησιμοποιούν, ή ποιον τηλεοπτικό οικοδεσπότη προτιμούν (Bursztyjn et al., 2020).

Όπως καταδεικνύει μια πρόσφατη έρευνα του Pew Research Center, η ιδεολογική κατεύθυνση και ο κομματικός προσανατολισμός του κοινού των καλωδιακών δικτύων επηρεάζει τον τρόπο που αξιολογούν την επιδημία του κορωνοϊού (Pew Research Center, 2020a). Αν και το αμερικανικό κοινό λέει ότι τα Μέσα τα πήγαν καλά με την κάλυψη της κρίσης, οι βαθιές κομματικές διαιρέσεις για την κάλυψη της πανδημίας από τα μέσα επικοινωνίας ήταν, ωστόσο, εμφανείς όχι μόνον ανάμεσα στους ψηφοφόρους των Δημοκρατικών και των Ρεπουμπλικάνων, αλλά και ανάμεσα στις ιδεολογικές ομάδες μέσα σε κάθε κόμμα (Pew Research Center, 2020d). Σε μία επίσης σχετική αμερικανική έρευνα (Hall Jamieson and Albarracin, 2020), βρέθηκε ότι οι ερωτώμενοι συνδέαν τα κυρίαρχα τηλεοπτικά μέσα (π.χ. NBC News) με έγκυρες πληροφορίες σχετικά με τη θνησιμότητα στην πανδημία, τα κυρίαρχα έντυπα μέσα (π.χ. New York Times) με την αντικειμενική έκφραση πεποιθήσεων για την προστασία από την λοίμωξη, ενώ η χρήση των συντηρητικών μέσων (π.χ. Fox News) συνδεόταν με θεωρίες συνωμοσίας.

Τα ηλεκτρονικά και ψηφιακά ειδησεογραφικά μέσα περιέχουν μια πληθώρα από αρνητικές ειδησεογραφικές ιστορίες που προκαλούν τον εντυπωσιασμό και παραπληροφορούν. Είναι γνωστό άλλωστε στα μαζικά μέσα το πώς οι δημοσιογράφοι μετατρέπουν το κάθετι σε κακές ειδήσεις, καθώς στοχεύουν σε ένα μαζικό κοινό που έχει σημαντικά επηρεασθεί από τις αρνητικές ειδήσεις (Tierney, 2020). Η μεροληψία που προκύπτει από την αρνητικότητα και η αρνητική πληροφορία είναι οι πιο βασικές ψυχολογικές αρχές (Baumeister, 2020) και αποτελούν ένα γεγονός κλειδί για το πώς λειτουργεί ο νους. Οι άνθρωποι έχουν μια ενδιάθετη τάση να δίνουν μεγαλύτερο βάρος σε πράγματα που πηγαίνουν σε λάθος κατεύθυνση από το να δίνουν βάρος σε πράγματα που ακολουθούν έναν σωστό δρόμο και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό που αρκεί μόνον ένα αρνητικό συμβάν για να αιχμαλωτίσει το μυαλό μας (Baumeister and Tierney, 2019). Η αρνητική πληροφορία βάζει ένα είδος σφραγίδας στο ανθρώπινο μυαλό και δεν είναι εύκολο να την σβήσεις (Sunstein, 2020). Ειδικότερα, τείνουμε να δίνουμε προσοχή στις αρνητικές ειδήσεις (Hancock, 2020). Όπως το θέτει ο Guglielmo Briscese (2020), όσο αυξάνονται τα θύματα

του κορωνοϊού, όσο πιο πολύ εξαπλώνεται η πανδημία, τόσο περισσότερο οι άνθρωποι δεν αλλάζουν τις απόψεις τους. Γενικά, γνωσιακές μεροληψίες και αρνητικές τάσεις επηρεάζουν το πώς επεξεργαζόμαστε τις ειδήσεις (McIntyre, 2020). Η τάση που έχει ο νους μας να επιβεβαιώνει τις μεροληπτικές στάσεις μάς ωθεί να αναζητούμε μόνον εκείνες τις πληροφορίες που ταιριάζουν με ό,τι ήδη πιστεύουμε και να δυσπιστούμε για τα υπόλοιπα (Sunstein and Thaler, 2016). Τέτοιες μεροληπτικές τάσεις μπορεί να μας εμποδίσουν να μαθαίνουμε από τις ειδήσεις για την πανδημία και να την αντιμετωπίζουμε αποτελεσματικά (McIntyre, 2020).

Όμως, στην κοινωνία της πανδημίας, οι άνθρωποι ζουν συχνά σε καταστάσεις προσωπικής έκτακτης ανάγκης, οι οποίες μπορούν να μετατραπούν σε έναν πραγματικό κόσμο ψευδαισθήσεων, αντανακλώντας την τεράστια ευθραυστότητα της ψυχής σε καιρούς κρίσης. Αυτό ευνοεί την άνηση της παραπληροφόρησης, των ψευδών ειδήσεων και των θεωριών συνωμοσίας για τον κορωνοϊό εγκάρσια, σε όλα τα τμήματα της κοινωνίας (Bavel et al., 2020, σελ. 464 ff.). Σε εποχές ανημποριάς και έλλειψης σταθερότητας, επειδή σημαντικές ψυχολογικές ανάγκες μένουν ανικανοποίητες, οι συνωμοσιολογικές αφηγήσεις και πεποιθήσεις λειτουργούν ως μηχανισμοί διαχείρισης της προσωπικής κρίσης (Douglas et al., 2017). Οι πεποιθήσεις αυτές είναι συνήθως βαθιά ριζωμένες και, κατά συνέπεια, δεν μεταβάλλονται τόσο εύκολα όσο άλλες πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις, ενώ «η παροχή σωστής πληροφόρησης μπορεί να έχει τα αντίθετα από τα επιθυμητά αποτελέσματα» (Γεμενής, 2020, σελ. 104).⁸ Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποτελούν εύφορο έδαφος για την άνηση και εξάπλωση των λαθεμένων πληροφοριών για τον κορωνοϊό σ' όλο τον κόσμο, παρά τις αυξανόμενες προσπάθειες από διεθνείς οργανισμούς και τους ιδιοκτήτες των πλατφορμών να ελέγξουν το πρόβλημα (Frenkel et al., 2020). Ο Jan Philipp Reemtsma (2020) τονίζει επιπλέον ότι η πολιτική σκέψη είναι υπερεκτιμημένη, ενώ στην πραγματικότητα τον βασικό ρόλο έχουν τα συναισθήματα (βλ., επίσης, Demertzis, 2020). Οι άνθρωποι σπάνια έχουν έναν πολιτικό τρόπο σκέψης (Reemtsma, 2020).

Ο τρόπος που οι Αμερικανοί παρακολουθούν τις ειδησεογραφικές πηγές για τον κορωνοϊό και προσλαμβάνουν την κάλυψη της πανδημίας από τα μέσα επικοινωνίας διαφέρει ουσιαστικά από τον τρόπο που οι Έλληνες χρησιμοποιούν τις πηγές ειδήσεων για τον κορωνοϊό και ιδιαίτερα τα ειδησεογραφικά μέσα. Οι περισσότεροι Αμερικανοί δείχνουν την ίδια προσοχή στις εθνικές και τοπικές ειδήσεις για τον Covid-19, ενώ οι σημαντικότερες

⁸ Ο Κώστας Γεμενής (2020, σελ. 104) καταλήγει επομένως στο συμπέρασμα πως «η εκστρατεία του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας ενάντια στην παραπληροφόρηση ενδέχεται να έχει ελάχιστο αντίκτυπο στους οπαδούς των σχετικών θεωριών συνωμοσίας».

ενημερωτικές πηγές για την πανδημία είναι τα εθνικά ειδησεογραφικά κανάλια και οι εφημερίδες (56%), οι δημόσιοι οργανισμοί υγείας και οι αξιωματούχοι τους (51%), τα τοπικά ειδησεογραφικά κανάλια (46%), ο Ντόναλντ Τραμπ και η ομάδα εργασίας του Λευκού Οίκου για τον κορωνοϊό (31%), τα διεθνή ειδησεογραφικά κανάλια (25%), τα διαδικτυακά φόρουμ και online ομάδες συζήτησης (10%), φίλοι, οικογένεια και γείτονες (16%) (Pew Research Center, 2020b). Σχεδόν εννέα στους δέκα πιστεύουν ότι το διαδίκτυο αποτέλεσε ουσιαστικό ή σημαντικό εργαλείο στη διάρκεια της πανδημίας (Pew Research Center, 2020c).

Στην Ελλάδα, η χρήση των ειδησεογραφικών μέσων για τον κορωνοϊό συνοδεύεται και από μια αύξηση της εμπιστοσύνης στα ειδησεογραφικά μέσα γενικά (Φαναράς, 2020), η οποία συμβαδίζει με την αύξηση της εμπιστοσύνης στους πολιτικούς θεσμούς. Η βασική ειδησεογραφική πηγή για την πανδημία είναι για τους Έλληνες η τηλεόραση (48%) και ακολουθούν οι διαδικτυακοί ιστότοποι (25,4%), οι αξιωματούχοι της υγείας (9,1%), τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (7,5%), το ραδιόφωνο (3,7%), η οικογένεια και οι φίλοι (2,9%), οι εφημερίδες (1,8%). Σε διαφοροποιημένα αποτελέσματα στη βάση ενός διαφορετικού δείγματος ερωτώμενων (που κλίνουν προς την Αριστερά και την Κεντροαριστερά) καταλήγει έρευνα του Mediaanalysis (2020), σύμφωνα με την οποία το 63% των ερωτώμενων παρακολουθούν τους ειδησεογραφικούς διαδικτυακούς ιστότοπους για την ενημέρωσή τους για τον κορωνοϊό, το 57% τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, το 31% τα εθνικά τηλεοπτικά ειδησεογραφικά προγράμματα, το 25% ιστολόγια (blogs) με ειδησεογραφικό χαρακτήρα, το 13% ραδιόφωνο και το 4% εφημερίδες. Εδώ αξίζει να σημειωθεί πως, παρά το γεγονός ότι στο 85% δεν αρέσουν οι εφημερίδες ως πηγή πληροφόρησης, θεωρούν την πληροφορία από τις εφημερίδες πάρα πολύ χρήσιμη. Το κοινωνικο-ιστορικό και πολιτισμικό συγκείμενο των δύο χωρών (Ελλάδα-ΗΠΑ) διαδραματίζει σίγουρα τον πιο σημαντικό ρόλο στον τρόπο που οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τη μεγάλη ποικιλία των ειδησεογραφικών πηγών για τον κορωνοϊό, προσλαμβάνουν και πλαισιώνουν την πληροφορία (σχετικά με την περίπτωση της Ιταλίας, βλ. Briscese et al., 2020).

5. ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Πλέον, οι μαζικές υγειονομικές κρίσεις δεν εντάσσονται στα φυσικά φαινόμενα, αλλά μπορούν να θεωρηθούν ως αποσταθεροποιητικά συμβάντα για την παγκόσμια κοινωνία (Baecker, 2020b) και ως καταστροφές που έχουν δημιουργήσει οι ίδιοι οι άνθρωποι (Leggewie, 2020). Στην «παρούσα» υγειονομική κρίση του Covid-19, θα μπορούσαν να

αποδοθούν ιστορικές διαστάσεις, καθώς η ιστορία είναι το προϊόν συλλογικής εργασίας,⁹ ένα αποτέλεσμα διαβουλευτικής δράσης των κοινωνικών και πολιτικών δρώντων (Gauchet, 2016, σελ. 374). Η πανδημία αποτελεί μια πολύπλευρη διαδικασία που συνδέεται με άλλες κρίσεις, οι οποίες αναδύονται σε άλλα συστήματα (οικονομία, πολιτική, οικογένεια, πολιτισμός, τεχνολογία, Μέσα, κλπ.), και προκαλεί τεράστια ζημιά στο σώμα, την ψυχή και την κοινωνική ζωή. Οι κρίσεις αυτές, κατά πάσα πιθανότητα, θα εντυπωθούν βαθιά στη μνήμη κάθε κοινωνίας.¹⁰

Η οδυνηρή εμπειρία της πανδημίας έδειξε για πρώτη φορά πόσο επικίνδυνη μπορεί να είναι μια πυκνά δικτυωμένη παγκόσμια κοινωνία, όπου ο ιός εξαπλώνεται σε μερικές εβδομάδες και πλήττει όλες τις περιοχές (Esposito 2020a, 2020b). Επιπλέον, ο διασυνδεδεμένος κόσμος στον οποίο ζούμε αντιστοιχεί σε ένα μοντέλο κοινωνίας που παράγεται από την παγκοσμιοποίηση, στο πλαίσιο της συνεχούς αύξησης των διεξαρτήσεων, των μετακινήσεων, των συναλλαγών και της στενής αλληλεπίδρασης μεταξύ εθνικών ψηφιακών και δυνητικών συστημάτων (Baldwin, 2019). Και αυτό ακριβώς το μοντέλο φαίνεται να παρουσιάζει προβλήματα σε κάθε δύσκολο συγκείμενο, όπως αυτό της πανδημίας. Το εάν η κρίση της πανδημίας θα επιφέρει ριζικές κοινωνικές αλλαγές, στο συμφραζόμενο μιας σοβαρής οικονομικής κρίσης, ή θα επικρατήσει εν τέλει μια τάση «επιστροφής στην κανονικότητα», είναι πολύ νωρίς για να προβλεφθεί. Η παρούσα κατάσταση επιδέχεται αναρίθμητων προβολών στο μέλλον, αλλά της εμπέδωσης μιας κουλτούρας *στρατηγικής προοπτικής διερεύνησης* (βλ. Miller, 2018). Και, φυσικά, δύναται να μας οδηγήσει είτε στο καλύτερο είτε στο χειρότερο (MacMillan, 2020). Για παράδειγμα, είναι πιθανό μόλις ο ιός μάς στρέψει τα νώτα του, «να διαδεχθεί το βασίλειο των οικονομολόγων το βασίλειο των γιατρών» (Gauchet, 2020b).

Σε αυτό το αναλυτικό πλαίσιο, έχει αποφασιστική σημασία το γεγονός ότι, στη σύγχρονη κοινωνία των δικτύων, τα μαζικά μέσα αποτελούν την κύρια μορφή στοχασμού και προσανατολισμού, έχοντας παράλληλα πάρει τη θέση της πολιτικής, της οικονομίας και

⁹ Στη διάρκεια της πανδημίας επικράτησε μια συλλογική πειθαρχία με την τήρηση κανόνων γενικού εγκλεισμού στην υπηρεσία ενός αμυντικού σκοπού. Εδώ παρατηρούμε το παράδοξο για τις φιλελεύθερες δημοκρατικές κοινωνίες να τάσσεται η συλλογικότητα στην υπηρεσία ενός απλού αμυντικού (και όχι ενός θετικού) σκοπού (Gauchet, 2020c).

¹⁰ «Ενώ σε άλλες περιπτώσεις οδυνηρών εμπειριών που έχουν σφραγίσει ανεπίστρεπτα συλλογική μνήμη και κοινωνική οργάνωση (π.χ. εμφύλιοι πόλεμοι, γενοκτονίες) μεσολαβεί ένα χρονικό διάστημα μεταξύ του συμβάντος και της αναπαράστασής του, στην περίπτωση της πανδημίας η χρονική αυτή απόσταση εκμηδενίστηκε λόγω της χρονο-χωρικής συμπίεσης που παράγεται από τα παγκόσμια δίκτυα επικοινωνιών και τον κυβερνοχώρο. Το ίδιο είχε συμβεί και με την 9/11 και τον τυφώνα Κατρίνα στις ΗΠΑ. Το θέμα μήνες τώρα κατακλύζει την εθνική και διεθνή ειδησεογραφία (αλλά και την παραδημοσιογραφία) έτσι ώστε ο “κύκλος ζωής” του να παρατείνεται και άρα να αυξάνουν οι πιθανότητες αυτό να παραμείνει –επιλεκτικά πάντοτε– στη δημόσια μνήμη» (Δεμερτζής, 2020).

της θρησκείας (Baecker, 2018, σελ. 192). Δοθέντος ότι τα ψηφιακά δίκτυα και τα συστήματα των μέσων διατρέχουν διαφορετικά ιστορικά, πολιτισμικά και θεσμικά συγκείμενα των κοινωνιών της, οι οποίες διαμορφώνουν σχεσιακά τα τεχνολογικά της συστήματα και τα πρότυπα μετάδοσης στην εποχή της παγκόσμιας δικτύωσης των επικοινωνιών, χρειάζεται περισσότερη διεπιστημονική θεωρητική και εμπειρική έρευνα για τον ρόλο που παίζουν τα ηλεκτρονικά, ψηφιακά και έντυπα μέσα στην πολιτική πληροφορίας των κυβερνήσεων και στην πρόσληψη της πανδημίας από τον κόσμο, αλλά και για την επίδραση που έχουν τα μέσα αυτά στην κοινωνία της πανδημίας εν γένει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Γεμενής, Κ. (2020). Ποιοι πιστεύουν στις θεωρίες συνωμοσίας για τον νέο κορωνοϊό.

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 154, σελ. 97-108.

Γεωργακόπουλος, Θ. (2020). *Πώς ζουν οι Έλληνες στην πανδημία*.

<https://www.dianeosis.org/2020/04/pos-zoyn-oi-ellines-stin-pandimia/>

Δεμερτζής, Ν. (2020). Η πανδημία ως τραύμα. *διαΝΕΟσις*, Ιούνιος 2020.

<https://www.dianeosis.org/2020/06/i-pandimia-os-travma/>

Η Καθημερινή (2020). *Προειδοποίηση Τσιόδρα για δημόσιες συγκοινωνίες και μαζικές συγκεντρώσεις*, 12 Μαΐου 2020.

www.kathimerini.gr/1077885/article/epikairothta/ellada/proeidopoihsh-tsiodra-gia-dhmosies-syggkoinwnies-kai-mazikes-syggkentrowseis

Mediaanalysis (2020). *Οι Έλληνες και ο κορωνοϊός: Μια χώρα σε συνθήκες πρωτόγνωρες*.

<https://medianalysis.net/media-research/erevna-ellines-koronoios/>

Παπαματθαίου, Μ. (2020). Πρώτοι στη συμμόρφωση. *Τα Νέα*, 25 Μαΐου 2020.

Πελαγίδης, Θ. (2012). *Κατανοώντας την κρίση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ψυχογιός.

Τσέκερης, Χ. (2018). *Κρίση, θεσμοί, ταυτότητες και νεολαία στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία*

(Δημοσιεύματα Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Κοινωνίας, Αρ. 18). Αθήνα:

Ακαδημία Αθηνών.

Τσούκας, Χ. (2020). Ο άνθρωπος σχεδιάζει και ο Θεός γελά. *Η Καθημερινή*, 29 Μαρτίου 2020.

Φαναράς, Σ. (2020). *Στην εποχή της πανδημίας*. <https://www.dianeosis.org/2020/04/stin-epoxi-tis-pandimias>

Ξερόγλωσση

- Baecker, D. (2018). *4.0 oder Die Lücke die der Rechner läßt*. Berlin: Verlag.
- Baecker, D. (2020a). Corona I: Die pulsierende Gesellschaft. *Blog Kultur/Reflexion*, 27 March 2020.
- Baecker, D. (2020b). Ohne Abstand: Über die Gesellschaft in Zeiten des Kontaktverbots. *Neue Zürcher Zeitung*, 16 April 2020.
- Baldwin, R. (2019). *The globotics upheaval: Globalization, robotics, and the future of work*. Oxford: Oxford University Press.
- Bauman, Z. (2013). *Liquid Modernity*. London: John Wiley & Sons.
- Baumeister, R. and Tierney, J. (2019). *The Power of Bad: How the negativity effect rules us and how we can rule it*. New York: Penguin.
- Baumeister, R. (2020). How to overcome your brain's fixation on bad things. *Greater Good Magazine*, 13 January 2020.
- Bavel, J.J.V., Baicker, K., Boggio, P.S. et al. (2020). Using social and behavioural science to support COVID-19 pandemic response. *Nat Hum Behav*, 4 (1), pp. 460-471.
- Bertrand, M. et al. (2020). *How are Americans coping with the Covid-19 Crisis?*
https://www.chicagobooth.edu/research/rustandy/blog/2020/how-are-americans-coping-with-the-covid19-crisis-7-key-findings?sc_lang=en
- Bolz, N. (2020). Wir leben im Zeitalter der Angst. *Neue Zürcher Zeitung*, 22 March 2020.
- Briscese, G. (2020). Americans view the coronavirus pandemic through the lens of media trust and politics. *Journalist's Resource*, 12 May 2020.
- Briscese, G., Lacetera, N., Macis, M. and Tonin, M. (2020). *Compliance with covid-19 social-distancing measures in Italy: The role of expectations and duration* (NBER Working Papers No. 26916), National Bureau of Economic Research.
- Bude, H. (2020). Legitimationsglaube, Folgebereitschaft und Verhaltensorientierung. *Soziologische Perspektiven auf die Corona-Krise*, 22 April 2020.
<https://coronasoziologie.blog.wzb.eu/podcast/heinz-bude-legitimationsglaube-folgebereitschaft-und-verhaltensorientierung/>
- Bursztyn, L. et al. (2020). Misinformation during a pandemic. *BFI Working Papers*, 19 April 2020.
- Center for the Digital Future (2020). *The Coronavirus Disruption Project*.
<https://www.digitalcenter.org/coronavirus-study-findings/>
- Coyle, D. (2020). Covid-19 and the end of individualism. *Project Syndicate*, 4 May 2020.

- Demertzis, N. (1997). Greece. In R. Eatwell (ed.), *European political culture* (pp. 107-121). London: Routledge.
- Demertzis, N. (2020). *The political sociology of emotions: Essays on trauma and resentment*. London: Routledge.
- Douglas, K. M., Sutton, R. M. and Cichocka, A. (2017). The psychology of conspiracy theories. *Current Directions in Psychological Science*, 26 (6), pp. 538-542.
- Esposito, E. (2020a). The need for de-integration in pandemic times. *TRAFO – Blog for Transregional Research*, 18 May 2020. <https://trafo.hypotheses.org/23985>
- Esposito, E. (2020b). Systemic integration and the need for de-integration in pandemic times. *Sociologica*, 14 (1), pp. 3-20.
- European Commission (2020). *Spring 2020 Economic Forecast: A deep and uneven recession, an uncertain recovery*, https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-performance-and-forecasts/economic-forecasts/spring-2020-economic-forecast-deep-and-uneven-recession-uncertain-recovery_en
- Finkielkraut, A. (2020a). Le nihilisme n’a pas encore vaincu, nous demeurons une civilisation. *Tribune Juive*, 27 March 2020.
- Finkielkraut, A. (2020b). Die Niederlage der Denker. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31 March 2020.
- Frenkel, S., Alba, D. and Zhong, R. (2020). Surge of virus misinformation stumps Facebook and Twitter. *The New York Times*, 8 March 2020.
- Gauchet, M. (2016). *Comprendre le Malheur Français*. Gallimard, Paris.
- Gauchet, M. (2020a). Si cette crise pouvait être l’occasion d’un vrai bilan et d’un réveil collectif!. *Le Figaro*, 26 March 2020.
- Gauchet, M. (2020b). Les mondialisateurs n’ont pas rendu les armes. *Le Causeur*, 14 April 2020.
- Gauchet, M. (2020c). Le lien qui nous unit à l’épreuve du Covid-19. *France-Culture*, 12 April 2020.
- Gostin, L. O. and Wiley, L. F. (2020). Governmental public health powers during the Covid-19 pandemic: Stay-at-home orders, business closures, and travel restrictions. *Jama*, 323 (21), pp. 2137-2138.
- Hancock, J. (2020). People’s uncertainty about the novel coronavirus can lead them to believe *misinformation*, says Stanford Scholar. *Stanford News*, 16 March 2020.

- Jamieson, K. H. and Albarracin, D. (2020). The relation between media consumption and misinformation at the outset of the SARS-CoV-2 pandemic in the US. *The Harvard Kennedy School Misinformation Review*. <https://206.191.184.172/handle/1/42661740>
- Kasuga, N. (2020). Total social fact: structuring, partially connecting, and reassembling. *Revue du MAUSS*, 2 (36), pp. 101-110.
- Kiel, E. (2020). Corona - die Unfähigkeit zu lernen? *Merkur: deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*, 24 April 2020.
- Ladeur, K.H. (2007). Verantwortung für Institutionen. In L. Heidbring & A. Hirsch (eds), *Staat ohne Verantwortung?* Frankfurt: Campus.
- Leggewie, C. (2020). Corona-pandemie: Namenloser Ausnahmezustand? *Corona&Society Blog*, 15 May 2020.
- MacMillan, M. (2020). The world after Covid-19. *Economist*, 9 May 2020.
- McGinty, M. and Gyenes, N. (2020). A dangerous misinfodemic spreads alongside the SARS-COV-2 pandemic. *Harvard Kennedy School Misinformation Review (HKS)*, 12 May 2020.
- McIntyre, K. (2020). Jill Suttie, How to be intentional about consuming coronavirus news. *Greater Good Magazine*, 30 March 2020.
- Merrefield, C. (2020). Americans view the coronavirus pandemic through the lens of media trust and politics. *Journalist's Resource*, 12 May 2020, <https://journalistsresource.org/studies/politics/polarization/media-trust-politics-lockdown-support/>
- Miller, R. (2018). *Transforming the future: Anticipation in the 21st century*. New York: Taylor & Francis.
- Moore, R. C., Lee, A., Hancock, J. T., Halley, M. and Linos, E. (2020). *Experience with social distancing early in the Covid-19 pandemic in the United States: Implications for Public Health Messaging*. <https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2020.04.08.20057067v1>
- Pew Research Center (2020a). *Cable TV and COVID-19: How Americans perceive the outbreak and view media coverage differ by main news source*, 1 April 2020.
- Pew Research Center (2020b). *Americans are turning to media, government and others for Covid-19 news*, 29 April 2020.
- Pew Research Center (2020c). *53% of Americans say the Internet has been essential during the Covid-19 outbreak*, 30 April 2020.

- Pew Research Center (2020d). *Fewer Americans now say media exaggerated Covid-19 risks, but big partisan gaps persist*, 6 May 2020.
- Reemtsma, J. P. (2020). Impfangst als Weltverschwörung. *Tageszeitung*, 20 May 2020.
- Rogoff, K. (2020). A coronavirus recession could be supply side with a 1970's flavor. *The Guardian*, 3 March 2020.
- Strauss-Kahn, D. (2020). L'être, l'avoir et le pouvoir dans la crise. *Politique Internationale*, 10 April 2020, <https://www.leclubdesjuristes.com/letre-lavoir-et-le-pouvoir-dans-la-crise/>
- Sunstein, C. (2020). Why coronavirus (and other) falsehoods are believable. *Bloomberg*, 31 March 2020. <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2020-03-31/coronavirus-and-other-falsehoods-are-believable-research-shows>
- Sunstein, C. and Thaler, R. (2016). The two friends who changed how we think about how we think. *The New Yorker*, 7 December 2016. <https://www.newyorker.com/books/page-turner/the-two-friends-who-changed-how-we-think-about-how-we-think>
- Taleb, N.N., Read, R., Douady, R., Norman, J. and Bar-Yam, Y. (2014). *The precautionary principle (with application to the genetic modification of organisms)*. <https://arxiv.org/abs/1410.5787>
- Tierney, J. (2020). How to overcome your brain's fixation on bad things. *Greater Good Magazine*, 13 January 2020.
- Tufekci, Z. (2020). It wasn't just Trump who got it wrong. *The Atlantic*, 24 March 2020.
- Zeri, P., Tsekeris, C. and Tsekeris, T. (2019). *The social power dynamics of post-truth politics: How the Greek youth perceives the "powerful" foreigners and constructs the image of the European partners*. Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, No 142. London: London School of Economics and Political Science.